

SZEGEDI TUDOMÁNYEGYETEM

EGYETEMI HABILITÁCIÓ TÉZISEI

KATOLIKUS KONFESSZIONALIZÁCIÓ
MAGYARORSZÁGON.
PÁZMÁNY PÉTER

TUSOR PÉTER

S Z E G E D

2011

**KATOLIKUS KONFESSZIONALIZÁCIÓ
MAGYARORSZÁGON**

I.

A kora újkori konfesszionalizáció (felekezetszerveződés) a Róma főségét elutasító vagy megőrző keresztény közösségeknek egymással egyenrangú; a középkori kereszténységetől történeti szempontból gyökeresen megkülönböztetendő kifejlődése, mely folyamat választ keresett és talált mindarra a kihívásra, amely 1500–1700 között a világtörténelmet jellemezte. Ilyen kihívás volt mindenekelőtt a laikusok minden korábbinál erőteljesebb szándéka a személyes spiritualításra. Ez az általános szándék keresztényibb formát vagy éppen tartalmat adott a világi törekvéseknek, és fokozottan jelen volt a korszak eseményeiben: vallási, politikai, társadalmi, szellemi és művelődési, illetve gazdasági viszonylatban egyaránt. Ehhez járult még a 15–17. század különleges feladata és lehetősége, amit a kapcsolatok szorosabbra fűződése Ázsiával és Amerika felfedezése hozott magával: a primitív társadalmakhoz el kellett juttatni a kereszténység üzenetét.

A régebbi reformáció/ellenreformáció fogalompár helyett a konfesszionalizációs paradigma keretében inkább használatra javasolt „kora újkori protestantizmus/katolicizmus” kifejezése azért elfogadhatóbb, mert a kereszténységen belüli egyetemes fejlődést fejez ki, nem csupán egy egymáshoz való viszonyt. Mint egy ernyő-kifejezéspár fed le egy sajátos történelmi fejlődést a 16–17. század sokrétű kontextusában. A felekezetek kapcsolata egymással nem a hatás-ellenhatás leegyszerűsítő képletével, hanem a párhuzamosság, a kölcsönhatás és konkurencia, valamint az egyenrangúság fogalmaival írható körül. Mind a protestáns mind a katolikus megoldás a korai kereszténység gyakorlatának folytatását hirdette, más-más utakon, módokon, más-más eszközökkel. Ugyanakkor nem tettek mást, mint hogy az idők változásához alkalmazkodtak. Azaz modernizáltak.

A kora újkori Európa és világ spirituális, társadalmi és kulturális stb. változásaira, azok megoldására – a számtalan kisebb, a történelem viharait túl nem élők mellett – 5-6 különféle típusú, jelentősebb válasz született: a lutheránus (evangélikus), az anabaptista, a trienti katolikus, az anglikán, a kálvinista (református) és az unitárius (antitrinitárius).

E Magyarországon is – az anglikán kivételével – megjelenő felekezetek, más néven konfessziók (*confessio* = hitvallás) egyenrangúságának, közös jellemzőinek kimutatására, közvetett és közvetlen modernizációs szerepének igazolására a nyugat-európai, elsősorban német történetírás tíz kategóriát állított fel. Ezen ismérvek határozzák meg számunkra a konfesszionalizációs modellt: a kora újkori felekezetszerveződés mint történeti folyamat alapvető tulajdonságait. **1.** A saját tanítás kizárólagosságának tudata **2.** A saját hitelvek világos körülhatárolása **3–4.** Gondoskodás a tanok megfelelő képviselőiről és az alkalmatlanok kiszűréséről. Ehhez szorosan kapcsolódik a művelődés újjászervezése, monopolizálása; felekezet-specifikus oktatási intézmények létrehozása **5–6.** A saját istentiszteleti formák és saját nyelvi közeg kialakítása **7.** A propaganda (és a cenzúra) alkalmazása **8.** A középkori hierarchia megőrzése; vagy új egyházszervezet kiépítése **9.** A belső egyházi élet ellenőrzése különféle mechanizmusok útján **10.** Az államhatalommal alkotott szimbiózis.

Mindezek az alapvető jellemzők a középkori nyugati latin egyházból ebben a formájukban hiányoznak; de megtalálhatóak az összes, kora újkorban létrejött felekezetben. Talán így már érthető a definíciónkban szereplő kitétel: a trienti katolicizmus a 17. század közepére/végére úgy nálunk, mint Európa más vidékein legalább annyira különbözött a késő középkori nyugati keresztény Egyháztól, mint a protestáns felekezetek.

Protestantizmus és katolicizmus a kora újkori Magyarországon e konfesszionalizációs modellben az ország történetét számos meghatározó területen a középkortól elválasztó moder-

nizációs folyamatokként jelennek meg előttünk. Nagy kérdés, hogy meddig tart e kor kihívásaihoz alkalmazkodó progresszió? A volt hódoltsági területek újjászervezése sok tekintetben még a 18. század derekán is e minta mentén haladt. A 18. század második felében azonban az ország egészét tekintve a társadalom minden napjainak fő szervezői már nem a felekezetek, hanem mindinkább az állam. A kultúra, kiemelten az irodalom, a tudomány főbb művelői pedig egyre kevésbé meghatározóan kerülnek ki a keresztény közösségek hivatásos képviselőiből. Ezzel is jelezve: az újkorból ekkor a „korai” jelző végképp elhagyható és elhagyandó.

Az itt vázlatosan ismertetett konfesszionalizációs modell mentén újragondolható Magyarország 16–17. századi egyház, művelődés-, és társadalomtörténete. Nem az adatok, hanem rendszerezésük, értelmezésük terén. Legyen szó akár Pázmány „vallási toleranciájáról”, akár az 1670-es évek erőszakos katalizációjának interpretációjáról.

Erre az újragondolásra átfogó jelleggel a korszakra vonatkozó egyetemi jegyzet formájában tettünk részleges kísérletet. Most ismertetésre kerülő alapkutatásaink pedig a hazai katolikus konfesszionalizáció néhány átfogó, illetve esetproblémájára, részben pedig annak emblematikus figurájára, a magyar bíboros Ciceróként is elhíresült Pázmány Péterre irányulnak.

II.

Magyarországon a kora újkori katolicizmus megteremtésének egyik legfontosabb sajátossága, hogy kibontakozására nem kerülhetett sor abban a történelmi periódusban, amikor még érdemben számíthatott volna a római központ bekapcsolódására.

A királyságbeli feltételek e téren még az erdélyieknél is kedvezőtlenebbek voltak. Ott a püspökség szekularizálása miatt és

a hangsúlyosabb jezsuita jelenlétnek köszönhetően több önálló római kezdeményezésnek lehetünk tanúi. Kolozsvárral ellentétben a Habsburg-országrészben például nem került sor pápai kollégium felállítására. Itthonról rendszerint még a római *Collegium Germanicum et Hungaricum* magyar alapítványi helyeit sem tudták kihasználni.

Néhány, a 16–17. század fordulója táján a prágai – Habsburg-udvarban működő – pápai nunciatúrán készített tervzetből azonban világosan kirajzolódik, hogy még a reformlendületében megtorpanó pápaság részéről is fogalmazódtak meg átfogó koncepciók a protestantizmussal versenyképes, a korabeli viszonyok között modernnek számító magyarországi katolicizmus megszervezésére.

Cesare Speciano emlékirata, 1593 (*Discorso dello stato della religione cattolica nel regno d'Ungharia*) a pápai Államtitkárság felszólítására 10 pontban foglalja össze a tennivalókat, és már régóta ismert a tudomány számára. Ugyanez mondható el a prágai nunciatúra 1605–1606 között keletkezett tervezeteiről. Címük: *Dello stato presente ecclesiastico et politico in Ungharia*, illetve *Il modo de restaurare la religione in Ungheria*. Habár a második emlékirat mértékadó, kritikai jellegű kiadása közlésünkig váratott magára, fő eredményünknek mégsem ez, illetve a bennük foglalt átfogó program felismerése, elemzése és értékelése tekinthető. Lényegesebb, hogy sikerült tisztázni a források geneziséét és nunciatúrai kontextusát. A dokumentumokat első ízben közreadó TÓTH LÁSZLÓ ugyanis szerzőjüket a polihisztor Veranchich Faustus személyében vélte megtalálni. Identifikációja széles körű receptióra nyert a hazai történet- és irodalomtörténet-írásban.

Az iratok hangvétele, jellege, problémakezelése, stílusa, éles püspökellenessége, valódi itáliai-kurialista reformszemlélete (lásd a később szintén egy olasz, Fulgenzio da Iesi révén elhíresült tojás-tej kérdést) és szóhasználata azonban már eleve valószí-

nútlenné teszi, hogy a magyar hierarchia bármilyen buzgó tagja írta volna őket. Netán egy olyan főpap, aki maga is évtizedekig haszonélvezője volt az államegyházi rendszernek. Veranchich Faustus leleszi, sági javadalmait az emlékiratokban központi helyet elfoglaló rezidencia-kötelezettség mellőzésével birtokolta. Pályája hivatalnok (királyi titkár), humanista tudós karrier volt. Az iratok szerzőjében viszont a minimális *Hungarus*-tudat sem található meg. *Barbaria della genté*-t emleget. Mi külső, kiadatlan levéltári dokumentáción alapuló, illetve belső, a szövegekből merített érvek alapján e fontos programok szerzőjeként Sebastiano Lamberto Fornarit azonosítjuk. A Speciano-féle tervszellet mutatott számos tartalmi azonosság, a program mélyreható, gyakorlati tapasztalatokon nyugvó volta, konkrét és pontos adatai, a bonyolult magyar viszonyok beható ismerete irányította rá a figyelmet.

Fornari már 1593-tól a prágai nunciatúra *uditor*éja, örök második embere volt. 12–13 évi, kivételesen hosszú szolgálata alatt bőséges tapasztalatot szerezhetett a magyarországi viszonyokról, ahol személyesen is megfordult. 1597. szeptember–1599. március, majd 1603. április–1603. december között internunciusként írt jelentéseiben több átfedést találunk a tervezet pontjaival. Az apostoli vizitátor küldésének kiemelt hangoztatásával személyes érdekeltsége is kitapinthatóvá válik. Diplomáciai missziójának lezárultával ugyanis személyesen érdekelt lehetett egy magyarországi reformnunciatúra létrehozásában, ami kiváló lehetőséget teremtett volna megrekedt karrierje folytatására.

Az emlékiratokban foglalt radikális program lényege, hogy a trienti katolicizmust közvetlen római irányítással kell Magyarországon meghonosítani. Pontjai azonban nem valósultak meg a szerzőjük által elképzelt formában. Az V. Pálnak bemutatott iratok mindazonáltal hozzájárulhattak ahhoz, hogy Rómában felismerjék: a *lunga guerra Turca* véget értével és az

1604–1606-os vallásháborúval gyökeresen megváltozott magyar viszonyok minden korábbinál aktívabb szerepvállalást kívánnak a pápaság részéről. A Kúria a kihívásnak hagyományos eszközök hatékonyabb alkalmazásával kívánt megfelelni. Az egyik ilyen eszközt a hazai hierarchia római kötődéseinek szorosabbra fűzésében találta meg Forgách Ferenc esztergomi érsek (1607–1615) 1607. évi, villámgyors bíborosi kinevezésével. A másik, egy szintén klasszikusnak mondható recept alapján, az államhatalom – bizonytalanná vált – támogatásának biztosítása volt, mégpedig az inkvizíció mozgósításával II. Mátyással (1608–1619) szemben a protestánsoknak az 1608. évi diétán tett engedmények miatt.

III.

A középkori *Respublica Christiana* felbomlását követő általános szellemi, társadalmi és politikai krízisre Európa nagy részén, így Magyarországon is először a protestantizmus különféle válfajai tudtak megfelelő választ találni. A mind radikálisabb modernizációs törekvések mellett ezekkel egyenrangú, a középkori vallásossággal összevetve szintén gyökeresen új, de tipikusan konzervatív megoldás kezdetben a *Mediterraneum* térségében jelentkezett. Az eredetileg alulról szerveződő, abszolút igényekkel fellépő, egymásnak kölcsönösen konkurenciát jelentő folyamatok bámulatosan rövid idő alatt a kora újkori Európa arculatát alapjaiban meghatározó, részben felülről irányított jelenséggé váltak.

Elöljáróban említettük már, hogy az elsősorban társadalomtörténeti, illetve egyháztörténeti indíttatású nemzetközi kutatás a 16. század második felében a földrajzilag ugyan még nem, belső felépítésükben viszont már konszolidálódó konfessziók tíz kategóriába sorolt közös jellemzőjét határozta meg. Ki kell

azt is hangsúlyoznunk, hogy a felekezetek között nyilvánvaló tartalmi és formai különbségek e hasonló tendenciákon belül mutathatók ki.

A talán legfontosabb hangsúlyeltolódás a protestáns egyházak és a trienti katolicizmus között intézményi, szervezeti téren jelentkezett. Miközben a lelkes protestáns önszerveződések is kivétel nélkül elindultak az institúcionalizálódás útján, az úgymond „régí egyház” kezdeti strukturális tehertételeit már meglévő intézményeinek reformjával, újak létesítésével versenyelőnyre változtatta. Az erőteljes uniformizációnak és centralizációnak, a tridentianus reformpápaság lenyűgöző sikerének köszönhetően a kora újkori katolicizmus a tengerentúlon és a protestantizmus által már modernizált európai területeken is pozíciókat tudott szerezni.

Kérdés azonban, hogy mire az itáliai centrumból kiinduló folyamat a 17. század első felében a perifériákon, így Magyarországon is elérkezett kibontakozásához, a reformpápaságot pedig egy újabb, a barokk pápaság váltotta fel, ez az intézményi téren mutatkozó előny mennyire volt még kamatoztatható? A probléma kétségtől igen összetett. Hiszen ha például a régi-új szerzetesrendek szerepét, valamint a *Sacra Congregatio de Propaganda Fide* által irányított, leginkább bosnyák ferencesekre épülő dél-hódoltsági, majd erdélyi missziók eredményességét vizsgáljuk, a római központ irányító szerepe nyújtotta lehetőségek vitán felül állnak.

Az imént már kimutattuk: a pápaság szélesebb körű bekapcsolódását, közvetlen irányító szerepét középpontba helyező tervezetek ugyan nem valósultak meg, a Borghese-pápa V. Pál (1605–1621) mégis tevékeny részt tudott vállalni a katolikus konfesszionalizáció kereteinek megteremtésében Magyarországon. Pázmány halálát követően, a Barberini-pontifikátus utolsó éveiben azonban már egy teljesen más kép tárul elénk. Ezt képet egy, VIII. Orbán (1623–1644) számára készült párat-

lanul értékes, és általunk kritikai igénnyel, magyar fordításban is publikált hosszas jelentés közvetíti, egyszerre részletező és áttekintő szinten.

Az 1641/1642 fordulóján készült, a hamarosan Pázmány Péter örökébe lépő Lippay György egri püspök (1637–1642) által papírra vetett, és jószerével egész Felső-Magyarország vallási viszonyait tárgyaló jelentés legfontosabb különlegessége, hogy más hasonló (*ad limina*) jelentésektől eltérően szokatlan mélységben akarja ismertetni Rómával a katolikus felekezetszervezés problémáit és lehetőségeit.

A fontosabb problémák: **1.** A katolicizmus ekkor még meghatározó kisebbségi léte és tudata **2.** Kizáródás a közhatalmi struktúrákból úgy vármegyei, mint városi szinten **3.** A protestantizmus töretlen szellemi és spirituális expanziója, melynek nyomán ortodox falvak kezdik beengedi a prédikátorokat, sőt frissen katolizált falvak is újra protestánsná lesznek (például Tapolyhanusfalva részletesen bemutatott esetében).

A főbb megoldási lehetőségek: **1.** A földesúri katolizáció önmagában korlátozott lehetőségeinek felismerése és mellette új utak keresése **2.** A hajdúság és köznemesség, sőt az erdélyi fejedelem katolizálásának középpontba állítása (ami stratégiai jellegű szemléletváltásnak tekinthető) **3.** Új oktatási intézmények létesítése (újabb bécsi szeminárium, az ungvári jezsuita kollégium mellett felsőfokú képzést is biztosító szeminárium, illetve ingyenes nemesi konviktus is) **4.** Az új intézmények célja nem csupán a minőségi papképzés, és a köznemesség konverziójának kiszélesítése, hanem a felsőfokú licenciátus-képzés megvalósítása **5.** A hódoltsági pasztorációnak a királyságbelivel egy szinten kezelése **6.** Az ortodoxok uniójának kiszélesítése, és ennek elősegítése egy Lengyelországból telepített bazilita kolostor alapításával.

Mindezek a felismerések, elképzelések a mai kutatás számára szilárd támpontokat nyújtanak a kora újkori katolikus felekezetszervezés/szerveződésről alkotott kép árnyalására.

A modellszinten megjelenő konfesszionalizációs folyamat egyértelműen kétpólusú: a valláspolitikai harc, a „térítő földesúri ellenreformáció” avagy „patrónusi ellenreformáció” *condicio sine qua non*-ja az alulról történő építkezés, annak fokozott erősítése, bővítése. Egyáltalán nincs egyenes arány az áttért arisztokraták száma és a jobbágytömegek felekezeti hovatartozása között, jóllehet szakirodalom kellő reflexió híján mintha ezt feltételezné. Határozottan úgy tűnik, hogy az összefüggés a templomok – s a pap bevezetése – feletti alapítói/kegyúri jog és a jobbágy, a „tömegek” vallásgyakorlata bár kétségkívül szoros, de mégsem kizárólagos összefüggésben áll egymással. Egyrészt a katolikus arisztokrácia inkább elfogadhatónak tartotta, hogy jobbágysai minden napjait más felekezet tanai és képviselői diszciplinárizálják, mintsem vallási fegyelem nélkül, egykorú szóhasználattal „álatok módjára” éljenek. Ilyen esetben – úgy tűnik – a konfesszionális konkurenciát lelke mélyén még a katolikus hierarchia is elfogadta.

Másrészt talán a jogi szabályozás is biztosított némi mozgásteret a falvak és mezővárosok lakói számára. Magyarországon ugyanis sosem iktatták törvénybe a *cuius regio, eius religio* birodalmi elvét. A régebbi és újabb kutatás persze helyesen diagnosztizál, amikor párhuzamot von ezen elv és Werbőczyánus szemlélet révén felerősödött kegyúri jogok között. A történeti valóságot mondja ki azzal, hogy bebizonyítja: az 1608-i I., a „vallásszabadság”-ot a falvakra is kiterjesztő törvény meghozatalának célja nem volt más, mint hogy a jobbágy vallásügyét kivonják a központi hatalom ellenőrzése alól. Mindazonáltal a birodalmi elv és magyar kegyúri változata: „akié a fundus, azé a capella” között sosem volt tökéletes az átfedés. A protestantizmus a meglévő rést igyekezett mindjobban tágítani, amikor 1618/1619-től – az arisztokraták addig számukra kedvező arányának megváltozása után – immár tényleg szabad, jelesül a (mindin-

kább katolikus) földesurakétól független vallásgyakorlatot követelt.

A Pázmány utáni időszak központi problémája a már katolizált arisztokrácia birtokain található falvak, mezővárosok, illetve a köznemesség katolizálásának biztosítása, illetve a már végbement felekezetváltások konszolidálása volt, amire – perzsiai, indiai, angliai és németországi példákra hivatkozva – Róma számottevő finansiális segítségével próbáltak orvoslást találni. A bíboros örökét átvevő egyházi elit felismerte, hogy a katolicizmus eljutott extenzív terjeszkedése határaihoz; hogy az elért eredmények megszilárdítása nélkül valójában nem lehet továbblépni.

A vallási jellegét végképp elvesztő harmincéves háborút lezáró vesztfáliai béke évtizedében, Európa politikai perifériája felé sodródva és államcsőd közeli helyzetben a Barberini-pápa közvetlen segítsége illuzórikus elképzelés volt. A magyar katolikus egyházi elit, és ez e tézisünk lényege, ugyan még a 17. század dereka felé közelegve is megkísérelte kihasználni azokat előnyöket, amiket a római centrum nyújthatott volna számára, ezek viszont részben a barokk pápaság elzárkózása, illetve belső nehézségei miatt már nem voltak kamatoztathatók a felekezetszervezés terén, mint lettek volna mondjuk a 16. század második felében. A magyar epizkopátus számára mind világosabbá kellett válnia: arra, hogy a katolicizmus kisebbségiből többségi felekezetté válhasson, akkor van csak esély, ha egyedül és kizárólag államegyházi keretekben, majd erre alapozva mind hangsúlyozottabban „versenyen kívüli” megoldásban, vagyis a Habsburg-abszolutizmussal alkotott szimbiózisban gondolkodnak. Aminek azután a bel- és külpolitikai helyzet radikális megváltozása: a rendi dualizmus megszűnése, Erdély hanyatlása adott az 1670-ben évekre szomorú realitást. És aminek II. Rudolf (1576–1612) és I. Lipót (1657–1705) uralkodása között – leg-

alábbis elméletben – fogalmazódott meg alternatívája, s nem csupán Pázmány korában. Az államegyházi modell kizárólagossá válása azt is jelentette, hogy a magyarországi katolikus konfesszionalizáció szervezői úgy voltak kénytelenek viselni a pápista (a latin forrásokban szereplő „*Pontificii*” pejoratív fordítása), hogy közben egyre jobban nélkülözték a pápaság hathatós irányítását és támogatását.

IV.

A 17. századi katolikus felekezetszerveződés eredményes és hosszú távú fejlődésének kulcsmomentuma az irányítás kérdése volt. A magyar viszonylatban is erősen centralizált egyházszervezet összefüggésében a leginkább meghatározó mozzanat a prímási szék betöltése. Forgách Ferenc kinevezése kizárólag a rudolfi abszolutizmus döntése volt (melyet Róma a bíborosi méltóság gyors adományozásával kiteljesített). Pázmány Péter esztergomi érsekségének tulajdonképpen okai, mozgatórugói és pontos körülményei, bármilyen meglepő, meglátásunk szerint valójában még feltárássra, illetve rendszerezésre várnak. Erre irányuló vizsgálataink végükhöz közelednek. Világosabb kép áll rendelkezésre viszont Pázmány utódai esetében, noha az eredmények publikálására egyelőre részletező apparátusuk nélkül került sor.

A 17. században szinte végig Pázmány által nevelt, felfedezett főpapok kerültek a prímási székbe. Szimbolikusnak mondható, hogy az 1631-ben született Kollonich Lipótot ő maga keresztelte meg. Közvetlen két utódát saját maga választotta ki. Az átmeneti időre szánt, idős Lósy Imre (1637–1642) egyházkormányzati működésének köszönhetette előléptetését. Az egyetlen olyan érsek, aki korábban a főegyházmegye vikáriusa volt. Kortársai közül talán az ő személyisége és működése állt a legközelebb

a trienti reform főpapideáljához. Pázmány jó érzékkel választotta utódjának. Alapításait, a katolicizmus modernizációjának addigi eredményeit meg kellett szilárdítani. E feladatra az egyszerre pasztorális alkatú és gyakorlatú, ugyanakkor kiváló és tapasztalt kánonjogász-főpap valóban alkalmasnak bizonyult. A *Pazmaneum*, az egyetem, a szemináriumok, nemesi konviktusok tovább működtek, fejlődtek, soruk a pozsonyi *Emericanum* megalapításával bővült, sőt még a *pisetum* jövedelem megtartását is sikerült az Udvari Kamarával történt hadakozás után biztosítani stb. Lósy másik nagy érdeme, hogy sikerült az ideológiai szinten Pázmány által rendszerezett magyar államegyházi fejlődést olyan mederbe terelni, ami alkalmas volt egy *modus vivendi* megteremtésére a római Kúriával.

A püspökkinevezések taxáival kapcsolatos kompromisszum már a Pázmány által hosszabb távra kijelölt utód, Lippay György (1642–1666) nevéhez fűződik, aki esztergomi érsekként a pápaságra meghatározóan politikai támaszként számított, úgy a protestáns erdélyi fejedelem és a protestáns magyar rendek elleni fegyveres harcban (1644–1645), mint a Pálffy Pál nádorral 1649–1653 között folytatott belső hatalmi küzdelmében. Élete utolsó éveiben a pápaság mind a magyar rendi, állami önállóság történelmi, ideológiai és diplomáciai támasza jelenik meg elképzeléseiben. Megvalósításuk legfőbb akadályát az képezte, hogy Róma szinte kizárólag a Habsburgokon keresztül tekintett Magyarországra.

Az 1644–1645-ös háborúban felcsillanó váratlan lehetőség: a katolikus konfesszionális hegemonia politikai megteremtésének a linzi békében, majd országgyűlési becikkelyezésében manifestálódott kudarca után Lippay a pázmányi alapítás-sorozat bővítését viszonylag későn kezdte meg. (1648: *Seminarium Rubrorum* avagy *Seminarium Universale Regni* Nagyszombatban, 1657: trencsényi jezsuita kollégium és noviciátus; több jezsui-

ita rezidencia és ferences kolostor, illetve végrendeleti úton az egyetem jogi kara).

A Királyság területére koncentrálódó alapítássorozat utolsó jelentős mozzanata Szelepchény Györgyhez (1666–1685) fűződik, aki római tanulmányai lehetőségét, esztergomi kanonoki stallumát még Pázmánynak köszönhette. Az 1678-ban ugyancsak Nagyszombatban alapított *Seminarium Marianum* fő célkitűzése az állam abszolutizmus erőszakos beavatkozása nyomán hegemon pozícióba kerülő katolicizmus megnövekedett pasztorális szükségletei álltak. Ezeket Szelepchény az áttérő protestáns prédikátorok licenciátuskénti tömeges alkalmazásával, és a pálos missziók felfuttatásával is igyekezett kielégíteni. A pozsonyi törvényszéki szerepe miatt a magyar történetírás lapjain rendszerint sötét színben feltűnő prelátus nem elhanyagolható érdeme, hogy a Wesselényi-összeesküvésbe vele együtt mélyen belebojoló katolikus egyházi elitet sikerült mentesíteni a retorziók alól. Ellenkező esetben a magyar rendiség, alkotmányosság és önállóság nagyságrendileg súlyosabb és nehezebben kiheverhető sérülést szenvedhetett volna a Habsburg-abszolutizmustól. Szelepchény kiterjedt római kapcsolatrendszere, hangos buzgólkodása szerepet játszott abban, hogy a pápaság figyelme újból a térségre irányult, és XI. Incének köszönhetően meghatározó szereplője lett a törökök kiűzésének.

A trienti katolicizmus az ország felszabadítása nyomán, jól vezérelt, évszázados építőmunkát követően, csak a 18. századra jelentősen megváltozott körülmények között vált többségi, de korántsem kizárólagos felekezetté a konfesszionálisan heterogén Magyarországon.

*

A Magyarországon a kora újkoron belül a 17. század folyamán érdemi kibontakozást hozó katolikus felekezetszervező-

dés egyszemélyi iránytóinál szélesebb vezetői rétegről is gyarapíthatjuk, újraértékelhetjük meglévő ismereteinket. Egy viszonylag szűk: publikációs/műveltségi/nyelvi szempontból tehetjük meg ezt.

Vizsgálatunk pontos időhatárait az 1606. évi bécsi béke, illetve az 1711-es szatmári béke alkotják. Ebben a bő évszázadban, melyet a hazai barokk művelődés fénykoraként tartunk számon, mintegy 250 egyházi személy nyert püspöki kinevezést a magyar királyoktól. Sorukban 124 több-kevesebb megszorítással megyéspüspöknek tekinthető, 126 pedig pusztán címzetesnek. Közülük 36 főpapnak maradt fenn nyomtatásban megjelent, vagy kézíratos munkája, vagy legalább említés ilyen művéről. A megyéspüspökök és a címzetesek arányáról elmondható, hogy ez utóbbiak közül eddigi tudásunk szerint mindössze ket-tő fejtett ki irodalmi munkásságot. A 250 püspöknek tehát mindössze 14 %-a jelentetett meg, vagy szándékozott megjelentetni (gondolunk itt a kéziratban maradt munkákra) valamilyen művet. Ez a szám viszonylag alacsonynak mondható, tekintve, hogy az egyházi elit legmagasabb rétegéről van szó, amelynek kiválasztásában az iskolázottság, sőt a fokozat megléte elvileg az egyik alapvető szempont volt.

Ennek a 36 főpapnak jelenleg összesen 131 műve ismeretes. Nyelvi megoszlásuk a következő. Latinul íródott 78 munka. Magyar nyelven mintegy 49 *opus*. Németül 1, horvátul szintén 1 látott napvilágot. Latin és magyar nyelvű 2. Ötnyelvű (latin, olasz, spanyol, francia és német illetve latin, olasz, német magyar és horvát) ugyancsak 2 db.

E számsorral vizsgálódásaink egyik legfontosabb eredményét kaptuk meg, hiszen a latin nyelvű munkák 60 %-os aránya a magyar nyelvűeknek 37 %-val meggyőzően mutatja ki a latin nyelv fölényét a magyarral szemben a katolikus felsőpapság szellemi tevékenységében, és jelzésszerűen az egész 17. századi magyar művelődésben. Elgondolkodtató ugyanakkor,

hogy míg a levelezésbeli érintkezésben, a hivatalos életben, sőt a szóbeliségben is Magyarországon a latin mondhatni túlréprezentált a Nyugathoz képest, a könyvek terén feltűnően hasonlatos a latin aránya a fentebb említett 1701. évi lipcsei könyvvásár 55 %-os mutatójával! Vagyis a nyomtatott vagy nyomtatásra szánt munkákban a magyar nyelv az élet egyéb területeihez képest – bár még kisebbségben maradt – már viszonylag nagyobb teret nyert a latinnál.

Természetesen egy évszázadra nem lehet teljesen statikus képet vetíteni, a nemzeti nyelv folyamatos és megállíthatatlan előretörése számszerűen is kimutatható. Ha mintaként vesszük a két legtermékenyebb és legjelentősebb írónak, Pázmány Péternek munkásságát a század elejéről, illetve Illyés Andrásnak a század végéről, láthatjuk, hogy ez utóbbinál a magyar művek előnye a latinnal szemben 8:5, míg Pázmánynál csupán 21:17. A két legnépszerűbb, legnépszerűbb író munkáiban önmagában is jóval jelentősebb a nemzeti nyelv aránya, mint főpap társaikéban, amit szintén a nemzeti nyelv lassú, de biztos terjedésének sajátos jeleként értelmezhetünk.

A művek műfaj szerint hozzávetőleges megoszlása a következő:

Hitvitairat:	28 db	(21%)
Beszédkiadás:	24 db	(18%)
Hitbuzgalmi írás:	19 db	(16%)
Tudományos munka:	17 db	(14%)
Egyházi kézikönyv:	13 db	(10%)
Történeti munka:	10 db	(7%)
Politikai írás:	10 db	(7%)
Ének, vers, mondás kiadás:	10 db	(7%)

A főpapi munkák nagy részéről elmondható, hogy eredeti alkotásként értékelhetjük őket, közülük mindössze 7 tekinthető

fordításnak. Vagyis a mennyiség csekély voltát legalább a minőség és eredetiség szempontjai kompenzálják az utókor szemében. Ezek a művek, illetve a háttérükül szolgáló főpapi könyvtárak (Lippay érsek gyűjteménye – beleértve az általa megvásárolt Fugger-könyvtárat, Náprágyi Demeter győri püspök könyvtára) alapvetően latinos, pezsgő barokk műveltségről árulkodnak. Talán nem tévedünk, ha azt állítjuk: ez lehetett az a közös nevező, ami a közös hitbeli meggyőződés mellett lehetővé tette a magyar episzkopátus nemzetközi, leginkább itáliai kapcsolatrendszerének kiépítését és működtetését.

V.

A felekezetszerveződés régebbi fogalmi megközelítésében jelentős szerepet kaptak a felekezetek közötti változatos szintű és eszköztárú konfliktusai (hitviták kora, vallásháborúk kora stb.). Az általunk használt konfesszionalizációs paradigma a felekezetek közötti konkurenciát nem tagadja, nyilvánvalóan nem is tagadhatja, ugyanakkor csupán részjelenségnek tartja. A változatos eszköztárral (szóval, írással, fegyverrel) és szinteken (könyvek, rölapok, templomok, közterek, iskolák, csatamező, diplomáciai, diéták és megyegyűlések) folyó „küzdelmet” egy újabb színtérrel, a Magyar Tanáccsal bővíthetjük.

A középkori gyökerű *Consilium Hungaricum* már a rendi dualizmus 17. századi megszilárdulása előtt a politikai döntéshozatal változó súlyú résztvevőjeként vallási, vagy vallási vonatkozású kérdésekkel is foglalkozott. Például főpap kinevezési ügyekkel, melynek során az a paradox helyzet állt gyakran elő például az 1580-as, 1590-es években, hogy a katolikus főpapi székek betöltésében protestáns tanácsosok is állást foglaltak, konkrét személyi javaslatokat is tettek, amelyek az álláspontok ütközése után alkalmanként sikerre vezettek. A jelenség rész-

leges magyarázattal szolgál a 16. század végi episkopátus egy részének erőteljesnek aligha mondható konfesszionális motíváltóságára.

Az általunk elemzésre kiválasztott eset a 17. század közepéről származik. Az 1647. évi 18. és 19. tc. elrendelte, hogy mind a református, mind pedig a katolikus felekezet szabadon (*recepta religióként*) működhessen Kassán, amelyet azonban az evangélikus magisztrátus különféle kifogásokkal, jogtechnikai eszközökkel élve foggal-körömmel meg kívánt akadályozni. Obstrukciójuk lényege az volt, hogy a kérdést halasszák a következő országgyűlésre. A Magyar Tanács felségfolyamodásuk eldöntése kapcsán került az ügy közelébe. A helyzetet nagyban bonyolította a helyi szinten jelentkező sajátos „ökumené”, a református és katolikus érdekek egybeesése az evangélikusokkal szemben, amely különös felekezeti leképeződése volt a városi polgársággal szembekerülő – többé-kevésbé kibontakozni látszó, ugyanakkor konfesszionálisan differenciált – köz- és főnemesei „szövetségnek”, bizonyos tekintetben ide értve a fő- és középpaptságot is. Ez utóbbi, ha nem is vállalkozásai, de városbeli rezideálása, és a helyi kegyuraság feletti viták nyomán rendszerint szintén érdekelt volt a városi kiváltságok megnyirbálásában.

A megkérdezett 14 királyi tanácsos közül hatnak a véleményét ismerjük. Állásfoglalásaik eltérő voltát az teszi igazán érdekessé számunkra, hogy semmiféle felekezet szerinti megoszlás nem mutatható ki bennük, hiszen a tanács tagjai ekkora már kivétel nélkül katolikusok voltak. Mégis, *opinióikban* nyilvánvaló vallási elkötelezettségük, illetve ellenérzéseik dacára erősen eltérő véleményt fogalmaztak meg. A többségi álláspont a jogbiztonság érvényesítését helyezte a középpontba. A legkifejezőbb Zrínyi Miklós – levelezéskiadásaiban nem található – megfogalmazása: szerinte azt, amit egyszer már elfogadtak, a közjog (*de communi iure*) alapján veszedelmes lenne mellőzni, legfőlőbb az

isteni „korrekció”-ban lehet bízni, az „eretnekekkel” már létrejött egyezségeket ugyanis meg kell tartani, még ha megkötésük lehetőleg kerülendő is. Többségükben, világaik és főpapok egyaránt a végrehajtás mellett voksoltak, számottevő eredményt, előnyt várva a katolikusok számára az evangélikus-református konfrontációtól. A Lippay primás képviselte kisebbségi, ám az udvar által végül elfogadott vélemény a Kassán helyi szinten jelentkező református–katolikus összefogás helyébe ugyanakkor egy katolikus–evangélikus szövetséget kívánt állítani. Így igyekezett gátat vetni az erősebb, és veszélyesebbnek tartott, az erdélyi magyar államiséget maga mögött tudó protestáns felekezet királyságbeli terjeszkedésének. Ez Kassán csupán ideig-óráig (1650-ig) sikerült.

Az eset jelentősége nemcsak abban áll, hogy a felekezet közötti szövetkezések variabilitása – méghozzá annak katolikus/protestáns *vs.* protestáns válfaja – még a 17. század derekán is kimutatható. Hasonlóan fontos számunkra annak megragadása, hogy a már nem is annyira frissen katolizált, többségében második generációsnak tekinthető katolikus világi és egyházi eliten belül, sőt szembetűnően laikusok és klerikusok között eltérő szemléletmód mutatható ki vallási, valláspolitikai kérdésekben. A rendi dualizmus korábbi időszakában, az 1610–20–30-as években a „*status catholicus*” vallási ügyekben sokkal egységesebb arculatot mutatott. A különbözőség feltevésünk szerint csak részben magyarázható eltérő politikai érdekekkel, elképzelésekkel, vagy talán még középkori gyökerekkel bíró feudális egyházi–világi ellentétekkel, jogigényekkel, netalán konkrét anyagi érdekekkel, kiváltságvédelmekkel és -sérelmekkel. (Mint például Zrínyi Miklós és pálosok konfliktusai vásártartás ügyében.) Esetlegesen feltételezhető saját, esetleg a kánonjogi előírásoknak kisebb jelentőséget tulajdonító egyházkép megjelenése is, melynek igazolása ugyanakkor további vizsgálatokat igényel. Mindenesetre elgondolkodtató, hogy – megint csak az ő példá-

ját hozva – Zrínyi Miklós egyik udvari káplánja még az 1650-es évek végén is egy, a bécsi nuncius által 1646-ban kiközösített olasz minorita volt.

VI.

A katolikus konfesszionalizáció belső fejlődésének kutatása és vizsgálata a szorosabban vett, teológiai kontextusú egyháztörténet-írás egyik központi eleme. A kora újkori szentkultusz magyarországi alakulásának rövid vizsgálata tehát az eddigi elemzéseknél is összetettebb tudománytani határterületnek tekinthetjük.

A római rítus hazai bevezetésének és magyar szentek tisztelete applikálásának vizsgálatával az eddigi ismeretek elsősorban adatszinten bővíthetők. Gyakorlatilag ugyanez mondható el Szent István ünnepének kiterjesztéséről az egyetemes katolicizmusra. A magyar egyházi és világi katolikus rendek erre irányuló kérését VIII. Orbán 1631-ben már teljesítette, ám engedélye vélhetően politikai problémák miatt nem ment át a gyakorlatba, ellentétben XI. Ince 1686. évi, Buda visszavívása után hozott rendeletével.

A 17. századi két jelentősebb magyar szentté avatási kísérlet kudarcának okai változatosak. Az úgynevezett „kassai vértanúk” kanonizálása vélhetően azért maradt el, mert a korabeli felfogás sajátos módon nem kedvezett mártírkultusznak. Ez ugyanis még karakteresebbé tette volna a Jézus Társaság befolyását, meghatározó szerepét a poszttridentínus egyházi struktúrában, tekintve, hogy a katolikus vértanúk jó része a jezsuita rend soraiból került ki. Az Árpád-házi Margit kanonizációjára irányuló törekvések a még folyamatos regionális kultuszokat is ellenőrizni kívánó római liturgikus centralizációból, illetve a visszatelepülni kívánó domonkos rend ambícióiból eredeztet-

hetők. A rend magyarországi tartománya, a hazai hierarchia, a bécsi udvar és a római császári követség által koordinált, 1639–1643 között folyó eljárás kudarcra az elégtelen finansziális háttérre, szervezési problémákra, a közbejövő 1644–1645-ös háborúra, illetve a hazai felsőklérus csekély motiváltságára vezethetjük vissza.

*

Nem teológiai, hanem kifejezetten művelődéstörténeti vonatkozása van azon felismerésünknek, hogy az olmützi pápai kollégium régóta és többszörösen kiadott anyakönyvének bejegyzéseivel ellentétben a XIII. Gergely (1572–1585) által 1573-ban alapított intézményben nem 1576-ban iratkozott be az első két magyar hallgató. Az esztergomi prímási világi levéltárban végzett kutatásoknak köszönhetően megállapítható, hogy már 1575 júliusában, vagyis az eddig ismertnél bő évvel korábban egy diák, Waigel János biztosan Olmützben tanult. Valószínűsíthetjük, hogy már 1574 őszétől, esetleg még régebbtől ott tartózkodott. Sőt vele együtt ekkor már több nagyszombati diák is a városban tartózkodott, közülük kettőnek ismert a keresztnéve: Jakabnak és Jánosnak. Létükön túl életviszonyaik, jövőre vonatkozó terveik is megismerhetők, sőt mecénási hátterük is, melyet az esztergomi főszékeskáptalanban azonosíthatunk. A testület ilyen irányú szerepének jelentőségét pedig az Oláh Miklós-féle felekezetszervezési kísérlet kudarcát követő időszakban aligha becsülhetjük túl.

*

Forgách Zsigmond katolizálásának tisztázása leginkább az irodalomtörténettel és már kifejezetten a Pázmány-kutatással rokonítható. A majdani országbíró és nádor (1609–1618–1621)

felekezetváltását FRANKÓI VILMOSTÓL SZEKFŰ GYULÁN át SÍK SÁNDORIG bezárólag a kutatás Pázmány Péterhez kötötte. Alfonso Carillo Vágsellyén, 1604. augusztus 17-én írt beszámolójából azonban részletesen rekonstruálható a felekezetváltás mikéntje, és hogy ez személyesen magához Carillóhoz kapcsolódik. A konverziót követően Forgách mellé rendelt jezsuita szerzetes Dobokai Sándor a nyomtatás előszavában a főúrnak ajánlotta Campianus-fordítását. A fordítás elkészültében az eddigi kutatás Pázmány közreműködését is feltételezte, leginkább annak kapcsán, hogy „bizonyára jelentős része volt” Forgách Zsigmond katolizálásában. Ez a hatás azonban csak nagyon-nagyon közvetett lehetett.

PÁZMÁNY PÉTER

VII.

A magyarországi katolikus felekezetszervezés emblematikus figurájára, a kora újkori magyar történelem köz-, egyház-, művelődés- (leginkább irodalom)történeti szempontból meghatározó alakjára irányuló vizsgálatok még pozitivista szinten: ismeretlen források feltárásával és publikálásával is számos új eredményt hozhatnak.

Pázmány levelei felkutatásának – melyek biográfiája primér forrásainak számítanak – hosszas historiográfiai múltja van. A 20. század eleji összkiadás 1108 Pázmány-levelet gyűjtött össze szisztematikus munkával és adott közre nyomtatásban. A vállalkozás kiterjedt voltát mutatja, hogy 1996-ig az utómunkálatok ezt a számot mindössze 1174-re, pontosabb a Raphael Kobenzlhez 1616. augusztus 1-jén írt rövidke levéllel egyetemben 1175-re, vagyis 67 tétellel növelték. Saját kutatásaink ezt követően három közleményben 30 latin, 25 magyar és 3 olasz, összesen 58 szöveggel gyarapították a Pázmány-levélfilológia tárgykörét. (A tematikus tanulmányaink függelékében közölt, korábban ismeretlen leveleket itt külön nem említjük. Az újabban gyűjtött anyagot pedig meghatározóan egy Pázmány-levelezés pótkötetben tervezzük publikálni.)

A legkülönbélebb, magyarországi, szlovákiai, csehországi és itáliai lelőhelyekről előkerült iratok jelentősége magától értetődően változó. A magyar nyelvű levelek nagyobbrészt az érseksége jogait védelmező, birtokaira (*az mi fozsagunk...minem bitangh* írja) és alárendeltjeire példás gondot viselő Pázmányról alkotott képünket gazdagítják újabb vonásokkal. A rozsnyóiakat például az Andrássyak régtől tartó hatalmaskodásától védelmezi, birtoka védelmében pereskedik ezzel az akkortájt feltörekvő köznemesi családdal, nem zárkózva el egyúttal a velük való békés megegyezéstől sem. Az újvári őrség ellátásában érse-

ki kinevezésekor szerzett kedvezményeit megtartja Esterházy Miklós, akkor bányavidéki főkapitány igényeivel szemben. (Pázmánynak 1622. decemberében írott leveléből azt is sejthetjük: egy évtizeddel későbbi ellentétei a nádorral régebbi keletűek lehetnek.) A tizedbeszedők járandóságát korlátozza, Bethlen első hadjáratának idején kárt szenvedett, vagy újonnan visszaszerzett falvainak kedvezményeket ad, ugyanakkor arra is gondol, ezzel vissza ne éljenek, mint írja: „*mert nem akarom hogy a Zabadsagh resteké tedgyen*”. Jobbágyokat szabadít fel érdemeik vagy jezsuita hozzátartozóik miatt. Rozsnyóról a németek és magyarok közt viszályt szítókat érseki széke elé rendeli, a túlkapások elkerülése érdekében korlátozza az ottani bíró jogait, ám az őt megtéveszteni akarók büntetését még halálának hónapjában is megköveteli. Még inkább előtűnik ennek az akkoriban fejlett kohászattal rendelkező bányavárosnak az érsek építkezéseiben, egyéb vállalkozásaiban, udvarának ellátásában játszott szerepe is. Annak viszont nincs nyoma, hogy Pázmánynak közvetlenül szándékában állott volna lutheri tanokat követő, távol eső városának katolizáltatása. A korból ritkábban fennmaradt tegező formában oda írt levelei jóval atyaiabb és barátságosabb hangvételűek, mint az ebbe majd belebonyolódó utódaié.

Az előbbiektől eltérő tartalmú a gyűjtemény talán irodalmi szempontból is legértékesebb két darabja. Az egyik a Kapy Annának címzett személyes hangvételű *missilis*, amely a jezsuita misszionárius részleteiben alig ismert pasztorációs tevékenységébe enged némi bepillantást. Pázmánynak eleddig ez egyetlen 1611-ből származó, és a második legkorábbi magyar nyelvű levele. Műfaját tekintve leginkább a *prédikációs levelek* közé sorolható. Ugyancsak külön érdeklődésre tarthat számot az 1636. március 20-án Nagyszombatot interdiktum alá helyező, másolatban ránk maradt irat, amely a bíboros hozzáfűzött megjegyzései és Lippay érsek utóirata alapján egy azóta elveszett vagy

lappangó Pázmány-diárium, fogalmazványkötet esetleges létezését erősíti meg. Ennek fellelése pedig a további kutatások mérföldkövét jelentené.

A latin iratok közül mindenekelőtt az érsek politikai *opinio*-it kell megemlítenünk. Pázmány a közt érintő fontosabb kérdésekben általában az uralkodó felszólítására nyilvánított írásban véleményt. Ezeknek a Pázmány Péter politikai nézeteinek, állásfoglalásainak megismerése szempontjából felbecsülhetetlen fontosságú iratoknak csak töredéke ismert. Óriási mértékű elkallódásukra abból következtethetünk, hogy a királyi véleménykérések fogalmazványai és sok eredeti is viszonylag nagy számban maradtak ránk. A korábban kiadatlan *opiniók* sorából kiemelkednek az érseknek Bethlen Gábor 1623 őszi támadása majd az ezt követő hodolini béketárgyalások kapcsán papírra vetett állásfoglalásai a prímás reálpolitikai attitűdjének fontos bizonyítékai.

A II. Ferdinánd királynak (1619–1637) szóló levelek között nemcsak országos jelentőségű ügyekben keletkezettek találunk. 1619-ben Ferenczffy Lőrinc udvari titkárt a sági prépostságra ajánlja, mivel – az országgyűlési törvények kinyomtatásáról elhíresült – *secretarius* úgymond „*a papi állapotra fordította lelkét*”. Az iratok jelentős hányada Pázmánynak, mint egyházfőnek hivatali működése során keletkezett. Néhány *missilis* a Szentszékkal illetve a bécsi apostoli követtel való kapcsolattartásnak újabb emléke. De sajátos bepillantást nyerhetünk az érseki udvar életébe is: „*én is bizonynyal fájlálnám, ha megtudnám, hogy szolgálóm mód felett gyalázkodnának, jóllehet egyikük nyelvére sem rakhatok bilincset, sem lábamboz nem láncolhatom szolgálmat, hogy mindig halljam, mit beszél*” – írta a Pozsonyi Kamara tanácsosainak 1626. július 14-én.

Az Udvari Haditanács elnökéhez, Rambaldo Collaltohoz intézett olasz nyelvű, saját kezűleg írt levelek nem csak a prímás bécsi udvari integrációjának mélységét világítják meg, ha-

nem azt is bizonyítják: Pázmány élete végéig megőrizte és használta olasz nyelvtudását.

VIII.

A Pázmány-biográfia az ismeretlen részmozzanatok sokaságán túl a kutatás által már tárgyalta, ugyanakkor megoldatlan, vagy részben megoldott kérdések – újabb adatok mentén történő – továbbgondolásával is gazdagítható. Ilyen, a tudományt régóra érdeklő probléma, hogy Pázmány hol, mikor, milyen hatásra váltott felekezetet? Többek között FRANKÓI VILMOS, KARÁCSONYI JÁNOS, LÁNYI EDE a konverziót a szülőváros Nagyváradra tették, és azt hol Antonio Possevinóhoz, hol Szántó Istvánhoz, hol pedig az ugyancsak jezsuita Törösy Györgyhez kötötték. Velük szemben ŐRY MIKLÓS hipotetikusan Kolozsvárt, a jezsuita kollégiumot jelölte meg a felekezetváltás helyszínéül.

Saját kutatásaink alapján utóbbi hipotézist igazolni és bizonyítani tudjuk. Pázmány Péternek a frascati Aldobrandini levéltárban fellelt kánoni kivizsgálási jegyzőkönyvének az új érsek alkalmasságáról, múltjáról kihallgatott tanúi – köztük bécsi egyetemi iskolatársa, valamint vágsellyei tanítványa – 1616 októberében egyöntetűen Kolozsvárt és az ottani páterek hatását nevezték meg áttérése kapcsán.

Az aktus időpontja ennél jóval bizonytalanabb. A megelőző elemzések a protestáns származás és neveltetés kánoni akadályai alól felmentő 1616. novemberében kiállított és már KATONA ISTVÁN által publikált brévére hivatkozva a 13. életévét jelölték meg, néha betöltöttként értelmezve azt. Kiváltképpen ŐRY MIKLÓS, aki a bréve előzményeként szolgáló inkvizíciós dekrétumot is használta. A kutatás azonban téves adattal volt kénytelen dolgozni, hiszen a bréve és a dekrétum alapjául szolgáló dokumentum az említett kánoni kivizsgálási jegyzőkönyv volt, és ebben a primér forrásban viszont

a 12. életév szerepel. Nemcsak a tanúvallomásokban, hanem Pázmánynak ez ügyben a nunciatúrai eljárást lebonyolító internunciushoz érseki kinevezése másnapján, 1616. szeptember 29-én írt levelében is. Azaz forráskritikailag és forrásgenezisileg az összes eddigi kombináció egy évvel korábbra teendő.

E csupán „első olvasatban” tett megállapításunk továbbgondolása, annak valószínűsítése, hogy Pázmány katolizálása pontosan mikor került sor, a vizsgálat folytatását igényli. A vonatkozó Pázmány-levél ugyanis szülei: anyja és apja haláláról is teljesen más adatokat közöl, mint az eddigi szakirodalom. Apja esetében általunk ismert Bihar vármegyei oklevelekkel is ellenmondásba kerül. Sőt egy lengyelországi jezsuita kollégium anyakönyvi bejegyzés még az 1590-es évekből – ÖRY MIKLÓS közölte egy későbbi munkájában, és hitelesen, leellenőriztük – hasonló szóhasználat, mint az említett Pázmány-levél ismét egy másik számot, jelesül *annus quatuordecimus*-t ad meg a konverzió dátumául.

IX.

Egy másik, az elődök által érintett, részlegesen adatolt, és leginkább csak találgatott fejezete Pázmány pályájának a bíboros állandó római követségének terve. Forrásszinten egyedül FRANKÓI VILMOS foglalkozott vele. Híradása szerint az 1632. évi római követség nem lebecsülendő eredményei után a spanyol diplomácia 1634-ig azon dolgozott, hogy Pázmány huzamosabb időre visszatérjen az Örök Városba, Magyarország prímása pedig kész volt erre. Talán nem túlzás, hogy itt nem csupán a Pázmány-kutatást egy évszázada foglalkoztató megválaszolatlan kérdéssel, hanem az egész újabb kori magyar történelem egyik rejtélyes epizódjával állunk szemben. A kora legnagyobbjai között számon tartott bíboros kész volt pályája zenitjén önként lemondani esztergomi székéről, és Habsburg-szolgalatban

elhagyni szülőföldjét. Miért nem sikerült terve? A válasz világosan, részletekbe menően dokumentálható.

A bécsi nunciatúra és a pápai Államtitkárság korabeli levelezése arról tanúskodik, hogy Rómában 1632 után kifejezetten úgy tekintettek a magyar egyház fejére, mint az uralkodó pápa és kurzusa bíborosi kollégiumbeli ellenzékének vezéralakjára. Pázmányt „hálátlan kreatúraként” a Barberini-ház iránti kötelező odaadás elmulasztásával, bíborosi esküjének megszegésével, sőt úgymond a pápai udvar elleni politikai machinációkkal vádolták – 1629-ben ugyanis elsődlegesen azért emelték a bíborra, hogy a pápai politikát támogassa a bécsi udvarban, mindenekelőtt a mantovai háború elhárításában, majd befejezésében. Az Államtitkárság és személyesen Francesco Barberini bíboros nepos (1623–1644) arra utasította Ciriaco Rocci bécsi nunciust, hogy minden lehetséges módon és eszközzel hiúsítsa meg azt az elsősorban spanyol elképzelést, hogy Pázmány állandó császári követként, illetve Magyarország és az örökös tartományok protektoraként visszatérjen az Örök Városba. A nunciust arra is felhatalmazták, hogy szükség esetén közölje: **1.** az esztergomi bíboros küldetése annak a jele lenne, hogy Bécs nem törekszik a kapcsolatok javítására; **2.** amennyiben Pázmány követi címmel ismételten útra kel, nem fogják beengedni az Egyházi Állam területére (!); **3.** egyébként pedig megérkezése előtt egy olyan bullát fognak publikálni, ami lehetetlenné teszi, hogy bíborosi privilégiumaival élve hosszabb időre elhagyhassa székhelyét. (Erseki székéről való lemondását feltetelezhetően nem szentesítették volna kánonilag.) Az 1634-ben publikált, *Sancta Synodus Tridentina* kezdetű pápai konstitúció megszületéséhez részben a magyar főpap római visszatérése körüli Habsburg-tervezgetések szolgáltattak alapot. A bulla eredményeképpen a 17. század derekán a pápaválasztó konklávén résztvevő nem olasz bíborosok aránya történelmi mélypontra süllyedt.

Arra vonatkozólag, hogy Pázmány maga miért szándékozott ismét Rómába menni, csupán feltételezéseink vannak, de talán nem teljesen alaptalanok. Tervbe vett lemondását érseki székéről, vagyis hogy élete hátralévő éveit Rómában szándékozott leélni, sem politikai ambíciókkal, sem személyes indítékokkal nem magyarázhatjuk kielégítően. Ennél sokkal súlyosabb érvek szóltak visszatérése mellett.

A hazai keretek közül kiemelkedve új lehetőségek nyíltak volna számára. Általunk legalábbis szándékaiban hitelesnek elfogadott „népszövetségi tervezetét”, vagyis a Szentszék közreműködésével egy protestáns- és főleg törökellenes liga létrehozását talán így vélte elérhetőnek, lehetőséget teremtve ezáltal elképzelése megvalósításához. Az persze kérdéses, hogy a római Habsburg-párt újjászervezése és a katolikus Európa nagyobb részének kedvezőtlen pápai politika megváltoztatása mennyiben lett volna sikeres az adott körülmények között.

Útja mégis az általa kiteljesített hazai katolikus felekezetszervezés érdekeit szolgálta volna leginkább. Zökkenőmentesen lebonyolíthatta volna utódlását az általa elért vívmányok tiszteletben tartásával. Már tudjuk, az őt követő Lósy Imrének ismét magára kellett vállalnia az érsekújvári őrség fizetésének súlyos terhét, s a *pisetum*-jog megtartását hosszas huzavonával sikerült csak elérnie. Rómában hathatósan képviselhette volna a kongregációkban és bíboros-protektorként a magyar érdekeket mind a püspöki megerősítések, mind a hódoltsági missziószervezés terén, hogy csak ezt a 30-as évek elején hazai szempontból kedvezőtlenre forduló két legfontosabb szempontot emeljük ki. Nem véletlen, hogy a bécsi nunciussal történt összezördülésekor a központi egyházkormányzat legfontosabb szerveiből (a Propaganda és Inkvizíció Kongregációból) való kimaradását fájlalta leginkább. Római javadalmaiból új jövedelemforrásokat tudott volna a magyar katolicizmus számára megnyitni. Egy helyütt maga írja, hogy a római követ tartásá-

ra elegendő évi 12 ezer tallér, s neki 16 ezerre volt kilátása, nem beszélve a reménybeli pápai penziókról, melyekre kuriális bíborosként nyílt esélye. Nemhogy elestünk volna a nagyszombati egyetem megalapításától, sőt az pápai univerzitásként nyílhatott volna meg, mely kiváltságot Pozsonyból csak ügyyel-bajjal sikerült (!) végül megszerezni. Addigi helynökére, Lósyra átruházva a napi kormányzást, a fontosabb döntéseknél egyházi, valamint közéleti téren továbbra is jelen lehetett volna. Róma akkor sem volt éppen a világ vége: a pápai futárok 11–13 nap között tették meg hetente az utat Bécsbe és vissza.

A Barberinik vétója elsősorban nem a főpapnak, hanem a Habsburg-államférfinak, a császári politikusnak szólt. A következmények mégsem politikaiak lettek – az olasz arisztokrata császári követek és bíboros-protektorok úgy-ahogy továbbvitték a birodalmi ügyeket –, hanem inkább a magyarországi katolicizmust sújtották. Többek között gondolhatunk a trienti reform alappilléreinek, a felszentelt püspökök számának minimálisra csökkenésére az 1630-as évek végén, a hódoltsági pasztoráció balkáni egyházi struktúrákra épülő megszilárdulására, és a magyar egyház protektorátusának és római képviseletének megoldatlanságára szinte végig a 17. század folyamán. Ezen a téren Pázmány mindenképpen érdemi tevékenységet tudott volna kifejtetni.

Az államegyházi modell korábban bemutatott előtérbe kerülésében a Kúria és Pázmány között keletkezett törésvonal is komoly szerepet játszott, miként azt – más összefüggésben és formában – már doktori értekezésünkben is kimutattuk.

X.

A Pázmány-kutatásban leginkább vonzó távlatot a kidolgozatlan, a tudomány számára teljesen ismeretlen, vagy alig ismert területek nyújtják. Ilyen izgalmas téma a bíboros római

képviselőtének kérdése. Római kapcsolattartásában, aktív kúriai politizálásában Pázmány fő segítése Cornelius Heinrich (Cornelio Arrigo) Motmann, a *Sacra Romana Rota* birodalmi auditora, 1633–1637 között római ügyvivője volt. Motmann, aki több német főúr és főpap, sőt a császár képviselőtét is ellátta, az esztergomi érseket feltételezhetően heti rendszerességgel tudósította az itáliai eseményekről, és a rábízott egyházi, politikai ügyekben végzett munkájáról. Hírközlő szerepében három szint különíthető el: 1. kéziratos újságok (*avvisi*) rendszeres küldése; 2. saját kezűleg írt levelek; 3. részben titkosított levelek. Újabb, eddig nem publikált feltételezésünk, hogy Motmann esetleg kettős ügynök lehetett, és Pázmányról is szivárogtathatott információkat a pápai udvar számára. Az 1630-as évek bullafogalmazványai között ugyanis több, számára adott évjáradék-adományozást is találtunk a vatikáni levéltárban. Márpedig ilyen formájú juttatásában – a kuriális kardinálisokat leszámítva – leginkább a szűkebb Barberini-klientúra tagjai szoktak volt részesülni.

A magát egyúttal magyar királyi rezidensnek tekintő Motmann – akinek különleges életpályája a gondosan összegyűjtött szakirodalom mellett újabb forrásokkal adatolható – Magyarországra, a prímási palotába küldött jelentései a korbéli szentszéki–magyar kapcsolatok szinte teljes problémakörét érintik. Így a nagyszombati egyetem pápai megerősítésének, a pálos rend reformjának, az új egyházmegyék létesítésének, az uralkodó által kinevezett püspökök pápai megerősítésének, a bullákért fizetendő díjak stb. kérdését. A fennmaradt két titkosított irat egyike – amelyek feltörése kulcs hiányában összetett feladat volt, hiszen egyszerre ötféle rejtjelezést használtak az olasz szövegekben – a Pázmány személyével is összefüggésbe hozható, már említett *Sancta Synodus Tridentina* kezdetű pápai bulla megszületésének körülményeivel foglalkozik. A másik titkosított jelentés középkori adalékkal szolgál annak bizonyítására, hogy Erdély mindig a magyar koronához tartozott, követke-

zéseképpen főpásztora kinevezésére a magyar királyi címet is viselő Habsburgok jogosultak.

Pázmány és Motmann kapcsolattartása nemcsak a kora újkori római magyar egyházi képviselet történetének érdekes fejezete. Elsősorban a titkos levelezés folytatása az esztergomi érsek önálló itáliai politizálásának fontos bizonyítéka. Az önállóság itt persze nem „szuverént” jelent, hanem azt, hogy a magyar egyházi rend vezetője teljes jogú és aktív tagként kapcsolódhatott be a Habsburgok nyugat-európai diplomáciájának vérkeringésébe. Ami, tekintve a magyar nemesség szűkös külpolitikai lehetőségeit a korban, jelentős momentumnak tekinthető.

Pázmány magyar *agenziája* csupán egy része a kora újkori római érdekképviselet történetének, amely a diplomáciai, politikai és egyháztörténeti tematikák mellett számos művelődés-, sőt kifejezetten irodalomtörténeti momentumot is tartalmaz (könyvek beszerzése, terjesztése, közreműködés adatgyűjtésben stb.). A teljes érdekképviselet működésének feltárása és elemzése azonban majd az elkövetkező évek feladata lesz.

A TÉZISEK ALAPJÁUL SZOLGÁLÓ SZAKIRODALOM

KATOLIKUS KONFESSZIONALIZÁCIÓ MAGYARORSZÁGON

I.

1. *Felekezetszerveződések a kora újkorban*, Vigilia 73 (2008) 12–18.
2. *Katolikus konfesszionalizáció a kora újkorban Magyarországon. Egyetemi jegyzet* (Publicationes Instituti Historici in Universitate Catholica de Petro Pázmány nuncupatae fundati. Subsidia 1), Budapest 2008 [162 p., digitális publikáció]. – Letölthető: <http://escrinium.blogspot.com> (Egyháztörténeti egyetemi jegyzetek) – http://www.btk.ppke.hu/frontend_dev.php/karunkrol/intezetek-tanszekek/tortenettudomanyi-intezet/uj-es-legujabbkori-torteneti-tanszek/letoltheto-anyagok

II.

3. „*Ellenreformációs haditerv*” 1606-ból, Portré és imázs. Politikai propaganda és reprezentáció a kora újkorban (szerk.: G. Etényi Nóra–Horn Ildikó), Budapest 2008, 73–91.
4. *A prágai nunciatúra tervezetei a trienti katolicizmus magyarországi terjesztésére a 16–17. század fordulóján*, Századok 144 (2010) 1165–1181.

III.

5. *Lippay György egri püspök (1637–1642) jelentése Felső-Magyarország vallási helyzetéről (Archivio Santacroce)*, Levéltári Közlemények 73 (2002) 199–241. [angol rezümé]

6. *A katolikus felekezet-szervezés problémái az 1630–1640-es évek fordulóján* (Egy Rómába írt egri püspöki jelentés alapján), Mezőváros, reformáció és irodalom (16–18. század) (Historia Litteraria 18, szerk. Szabó András), Budapest 2005, 123–138.

IV.

7. *Lósy I. Imre (1637–1642)*, Esztergomi érsekek (1001–2003) (szerk. Beke Margit), Budapest 2003, 291–296.
8. *Lippay IV. György (1642–1666)*, Esztergomi érsekek (1001–2003) (szerk. Beke Margit), Budapest 2003, 296–303.
9. *Szelepcvény V. György (1666–1685)*, Esztergomi érsekek (1001–2003) (szerk. Beke Margit), Budapest 2003, 303–310.
10. *Episzkopátus és latinitás a 17. századi Magyarországon (Nébány adat és szempont)*, Pietas non sola Romana. Studia memoriae Stephani Borzák dedicata (ed. Anita Czeglédy et al.), Budapest 2010, 905–918.

V.

11. *Nemesi és polgári érdekérvényesítési törekvések a katolikusok és reformátusok kassai recepta religiójává válásában (A Magyar Tanács és a vallásügy 1648-ban)*, Magyar Egyháztörténeti Vázlatok–Regnum 10 (1998) 1–2, 5–26. [angol rezümé]
12. *Zrínyi a pálosok történetében*, R. Várkonyi Ágnes Emlékkönyv, Budapest 1998, 333–345. [klny. is]

VI.

13. *Magyar szentek liturgikus tisztelete és a római Sacra Rituum Congregatio a korai újkorban*, Szentjeink és nagyjaink Európa kereszténységéért (Miscellanea Ecclesiae Strigoniensis 1, szerk. Beke Margit), Budapest 2001, 107–115. [angol rezümé]
14. *A kora újkor szentjei*, Rubicon 2004/10, 46–48.
15. *Riforma, Liturgia, Canonizzazione nell'età della confessionalizzazione (La Congregazione dei Riti e il Cattolicesimo in Ungheria 1588–1689)*, Dall'Archivio Segreto Vaticano. Miscellanea di testi, saggi e inventari II, Città del Vaticano 2007, 463–485.

16. *Ki lehetett az első olmiützi magyar diák? (Kiegészítések az Olmiützben tanult magyarországi, erdélyi és horvátországi születésű hallgatók névsorához)*, Magyar Könyvszemle 113 (1997) 312–317.
17. *Forgách Zsigmond katolizálása (Egy római misszális [irodalom]történeti forrásértéke)*, Eruditio, virtus et constantia. Tanulmányok a 70 éves Bitskey István tiszteletére (szerk. Imre Mihály–Oláh Szabolcs–Fazakas Gergely–Száraz Orsolya), Debrecen 2011, 640–646.

PÁZMÁNY PÉTER

VII.

18. *Ismeretlen levelek, iratok, felfjegyzések Pázmány Pétertől* [magyar levelek], Irodalomtörténeti Közlemények 100 (1996) 318–344.
19. *Epistulae, acta notationesque inedita Petri Pázmány* [latin levelek], Magyar Egyháztörténeti Vázlatok–Regnum 9 (1997) 1–2, 83–146 [klny. is, angol rezümé].
20. *Pázmány Péter esztergomi érsek levelei Rambaldo Collaltóhoz (1621–1626)*, Lymbus [2003]. Magyarságtudományi Forrásközlemények (szerk. Újvári Gábor–Kerekes Dóra), Budapest 2003, 111–116. [klny.= A Lymbus füzetei. Új folyam, Budapest 2003, 111–116.)

VIII.

21. *Pázmány Péter processus inquisitionis az Aldobrandini hercegek frascati levéltárában*, Egyháztörténeti Szemle 4 (2003) 1, 3–21.

IX.

22. *Pázmány állandó római követségének terve 1632–1634*, Pázmány Péter és kora (Pázmány Irodalmi Műhely. Tanulmányok 2, szerk. Hargittay Emil), Piliscsaba 2001, 151–175.
23. *Le origini della bolla „Sancta Synodus Tridentina”*. (I cardinali degli Asburgo e papa Urbano VIII, 1632–1634), J. Martínez Millán–R. González Cuerva (coords.): La Dinastía de los Austria. Las relaciones entre

la Monarquía Católica y el Imperio (Colección „La Corte en Europa“ Temas 5), Madrid 2011, 205–227.

X.

24. *Un «residente d'Ungheria» a Roma nel Seicento. (C.H. Motmann uditore di Rota, agente del cardinale Pázmány)*, Nova Corvina. Rivista di Italianistica 13 (2002) 8–21.
25. *Pázmány bíboros olasz rejtjelkulcsa. C.H. Motmann „Residente d'Ungheria”. (A római magyar agenzia történetéhez)*, Hadtörténelmi Közlemények 116 (2003) 535–581 [klny. is; angol, német, francia, orosz rezümé]